

A referálás modelljei

Koltay Tibor

A referálás a szakirodalmi információellátás legnépszerűbb formája, legyen szó papír hordozójú referátumok készítéséről, vagy referátumokat tartalmazó adatbázisok előállításáról. Ha a referálás automatizálását célozzuk meg vagy útmutatót kívánunk összeállítani egy referáló szolgálat munkatársai számára, ha a referálóknak szóló instrukciókat újabbakkal kívánjuk kiegészíteni vagy tökéletesíteni szeretnénk, a referálás valamely modelljét alkalmazzuk.

A referálás folyamata egyetlen modellbe is sűrítendő, de a folyamatot több, egymásra épülő, egymással összefüggő modell segítségével is tükrözhetjük. Éppen ezért célszerű néhány hasznosítható modellt megismernünk, elemezve a köztük fennálló hasonlóságokat és különbözőségeket, nem feledkezve meg a kiegészítésnek, a tökéletesítésnek és az eddig feltáratlan kapcsolatok kiemelésének lehetőségéről.

Az alább ismertetésre kerülő modellek az intellektuális, azaz nem számítógép által végzett referálás modelljei. A gépi és az intellektuális referálás között kölcsönös és összetett kapcsolatrendszer áll fenn. Az automatizálás elképzelhetetlen az intellektuális referálás modellezése nélkül, de az automatizálás meg is előzheti az intellektuális referálás műveleteinek teljes körű feltárását és eredményei annak modellezésében is jól felhasználhatók.¹

A referátum funkciói

A referálás modelljeinek létrejöttét jelentős mértékben befolyásolhatja, hogy milyen funkciót (funkciókat) szánunk a referátumnak. A referáló szolgáltatás célkitűzéseitől függően a referátumoknak szánt funkciók is különbözőek lehetnek.

A referátum betölthet *jeladó* (szignaletikus) funkciót. Ez történetileg alakult ki és mindmáig tovább él. A folyóiratokban a cikkekkel együtt publikált (azokat legtöbbször megelőző), főként a szerző által készített referátumok segítik az olvasót annak eldöntésében, hogy érdemes-e az egész cikket elolvasnia.

A jeladó funkcióval együtt, arra mintegy ráépülve jelenik meg a *visszakeresési* funkció. Akár a hagyományos, akár a gépi információkeresés csak a referátumok felhasználásával igazán eredményes. A keresés első lépésében kapott, viszonylag nagy számú közlemény közül a leginkább szükségesek a referátumok segítségével választhatók ki². A visszakereső jelleg nagyobb hangsúlyt kapott azáltal, hogy a referátumok egyre nagyobb számban érhetők el géppel olvasható formában³. Gyakori eset,

hogy a nyomtatott bibliográfia csak bibliográfiai leírásokat tartalmaz, míg gépi megfelelője referátumokat is.

A referátum funkciójára vonatkozó viták leginkább a *helyettesítés* funkciója kapcsán éleződnek ki. A referátum csak abban az esetben helyettesítheti az elsődleges dokumentumot, teheti szükségtelemmé annak elolvasását, ha az eredeti (fizikailag, vagy nyelvi szempontból) nehezen érhető el, illetve a felhasználó érdeklődésének periferiájára eső témát fejt ki⁴, továbbá ha a referátum legalább a visszakereső funkció betöltésére képes. Itt persze inkább csak a helyettesítésre való *törekvésről* beszélhetünk, a teljes helyettesítés aligha lehetséges.

A referálási folyamat fázisainak leíró modellje

A referálás folyamata több, egymástól élesen nem elválasztható, sok esetben felcserélhető sorrendű mozzanatra bontható.

Első fázisa a tájékozódás, azaz a felhasználói igények, a referátum elé állított feladatok felmérése⁵. Ezt követi az igények interiorizálása, azaz a referáló tudatában való visszatükrözése, majd a referálás tervezése. A referáló megpróbálja felmérni az elsődleges szöveg értékét, nehézségét, meghatározza fő tartalmát, a készítendő referátum típusát. Az adott információszolgáltató intézmény lehetőségeitől függően határozható meg a referátum hossza és részben stílusa is⁶. A referátum készítését mindezeket túl befolyásolhatják a referáló munkakörülményei és a rendelkezésére álló idő is.

A referáló először elolvassa az elsődleges szöveget, majd újabb olvasás után jegyzeteket készít tartalmi csomópontjairól. Ebben nagy segítségére van a szöveg tagolása, (tipográfiaiilag is kiemelt) fejezetcímei. A bevezető fejezetek inkább csak tájékozódását szolgálják; vigyáznia kell rá, hogy ezekből ne vegyen át a szükségesnél többet. Fokozott figyelmet kell viszont szentelnie az eredményeket, következtetéseket tárgyaló fejezeteknek. Ugyancsak kiemelten fontosak a bekezdések első mondatai, amelyek gyakran töltik be a lényegét összefoglaló tételmondat szerepét⁷.

A referáló jegyzetei már a készülő referátum érthetően megfogalmazott részei, amelyek főként az elsődleges szövegből kiemelt töredékek. Ezek lehetnek lényegi változtatás nélkül átvett, vagy átfogalmazott, illetve a szöveg rejtett értelmét reprezentáló szavak, szókapcsolatok, mondattöredékek, mondatok⁸. Ezután következik a referátum vázlatos megfogalmazása. A valóban tömör, ismétlésektől mentes szöveg létrehozásához esetleg több fogalmazványra is szükség lehet. Sok referáló egy-egy fogalmazvány megírása után szünetet tart, hogy lehetővé tegye gondolatainak leülepedését, tisztulását⁹.

Ha referátuma ebben a vázlatos formájában túl hosszú, meg kell vizsgálnia, nincs-e benne olyan felesleges rész, amely

- a címet ismétli,
- a meglevő (nem új) ismeretek összefoglalását,
- hivatkozásokat,

- a történeti hátteret,
- a szerzőnek a jövőre vonatkozó elképzeléseit,
- tervezett, de el nem végzett vizsgálatait tartalmazza.

Az ilyen részeket, azaz mindent, ami valójában nem az elsődleges dokumentum érdemi mondanivalóját tükrözi, törölni kell.

A végleges megfogalmazást, szerkesztést formai és stilisztikai ellenőrzéssel szokták összekötni¹⁰.

A referálás kommunikatív modellje

A kommunikatív modell nem a referálási folyamat menetét, hanem *résztevőit* helyezi előtérbe.

Az elsődleges kommunikáció a feladó és a címzett között zajlik. Meghatározó elemek ebben a kommunikációban azok az ismeretek és képességek, amelyekkel a feladó és a címzett rendelkezik. A feladó kommunikációs tevékenységét a címzett kommunikatív tevékenységéről alkotott elképzelés vezérli.

A referálás speciális kommunikáció, amelyet a referáló közbeiktatódása jellemez. A referáló kommunikatív tevékenységének irányítója a referátum címzettjének tevékenységéről alkotott elképzelés. A referáló tevékenysége nem hat az elsődleges kommunikáció eredményére, a szövegre, hiszen annak létrejötte független tőle¹¹. Ráadásul a referálás eredményéről, a referátumról alkotott elképzelések eleve adóttak, társadalmi-szakmai normák rögzítik őket. Ezért is nevezzük a referálást másodlagos kommunikációnak.

A kommunikatív modell a szövegen kívüli tényezőkre koncentrálna, a referálás lényegi meghatározója viszont az elsődleges szöveg. A referáló alapvető feladata a szöveg tartalmának megragadása, méghozzá úgy, hogy a megértés érdekében törvényszerűen és célszerűen redundáns, - azaz a szöveg kohézióját szolgáló ismétléseket tartalmazó - elsődleges szöveg helyett egy annál jóval rövidebb, redundanciától mentes szövegben kell azt kifejezni¹².

Az információsűrítés modellje

A referálás folyamata igen közel áll a szövegértés folyamatához. A megértés végső soron az a képességünk, hogy a szöveg állandó tartalmát és esetenként változó jelentését a felesleges információ kihagyásával kivonatba tudjuk sűríteni. Ebből az is következik, hogy egy-egy szöveg az aktuális igényektől és céloktól függően többféleképpen kivonatható.

A szövegértés során létrehozott kivonatokhoz négy alapvető művelet végrehajtásával jutunk el:

- A *kihagyás* a fölösleges információ elhagyása.

- A *válogatás* mintegy a kihagyás pozitív ellentettje, azaz a szükséges információ tárolása.
- Az *általánosítás* és az *újraserkesztés* is rokon műveletek. (Az előbbi az egyedi tények magasabb szintű helyettesítése, az utóbbi a szövegben expliciten ki nem fejezett, de a beleérthető állítások megfogalmazása¹³.)

Ezek a műveletek a referáláskor is alkalmazhatók, hiszen a referálás is - speciális eszközöket igénylő - kivonatolás.

Lényegében azonos műveleteknek a referálásban való alkalmazhatóságát más alapokról indulva is megfogalmazhatjuk, és kiegészíthetjük a *parafrázis* részműveleteivel¹⁴. Ezek - az újraserkesztéssel szemben - explicit, a szövegben fellelhető mondatok átalakításai, és részben átvezetnek bennünket a következő modellhez.

Az instruktív modell

A fenti műveletekre alapozva további, a referálás gyakorlatában eddig is többé-kevésbé ismert és részben a leíró modellben is megfogalmazott, alapvetően a referálásban alkalmazható, kevésbé átfogó és általános, jobban konkretizált műveleteket is kell használnunk, amelyek egyaránt következnek a szövegértésre és a referálási folyamatra vonatkozó ismereteinkből.

A redukció szabályai:

- Az eredményről tudósítson a referáló, ne létrejötteinek módjáról!
- A már említett tények mellől hagyja el a példákat, a bizonyítást, a definíciókat, a kiegészítő magyarázatokat és specifikációkat.
- Törölje a semmitmondó jelzőket.
- Grafikont, táblázatokat, hivatkozást ne közöljön a referátumban!
- Hagyja el, ami magától értetődik ami marginális, amit nem végeztek el, nem vizsgáltak!
- Az osztályra, csoportra koncentráljon, ne egyedi összetevőre!

A kondenzáció szabályai:

- Használjon az eredeti helyett lehetőleg rövidebb, tömörebb rokonértelmű szót, kifejezést!
- Ne mondja el ugyanazt kétszer!
- Ne ismétlje azt sem, amit már tartalmaz egy fogalom meghatározása!
- Hagyja el a retorikus fordulatokat!
- Használjon a tények megnevezésére rövid közös jellemzőket!

A tisztázás szabályai:

- Keressen az eredeti helyett precízebb kifejezést!
- Definiálja a súlyponti fogalmakat, ha szükséges!
- Ha (az eredetiben) nem található valaminek a világos megfogalmazása, kihagyhatja!
- Ha egy rövidítés nem eléggé közismert, adja meg a feloldását!
- Használjon szabványos terminológiát!

A szöveg újraszervezése és a stilizálás szabályai közül kiemelendők a következők:

- Szervezze újra a szöveg kohézióját és szerkezetét!
- Szervezze újra a mondat szerkezetet!
- Oldja fel a nehézkes szerkezeteket!
- Kapcsolja össze az analóg állításokat!¹⁵

Látható, hogy a fentiek nem minden esetben jelentenek kötelezően elvégzendő műveleteket. Néhány esetben eleve is tartalmaznak feltételeket, de megfogalmazásukat több esetben kiegészíthetnénk a "... ha szükséges..." kifejezéssel.

Az is világos, hogy a redukció a kihagyás-válogatás konkretizálása. A tisztázás műveletei alapvetően a referálás közismert irányelvein alapulnak s megtalálhatók benne a kihagyás elemei is. A kondenzációban ott van a kihagyás és az újraszervezés.

A kivonatolás

A szöveg már említett redundanciáját az a szükséglet teszi érthetővé, hogy az információ túlzott tömörsége, "sűrűsége" ne nehezítse a megértést. Ez a redundancia a szöveg metainformatív része és nem azonos a túlzott részletezés, vagy éppen a mellébeszélés okozta és joggal kárhozottat (stilisztikai értelemben vett) redundanciával, dagályossággal. A metainformáció jól követhetően mutatja a fontos információ jelenlétét.

Erre alapozódik a kivonatolás modellje. A kivonatolás ebben az értelemben nem a megértés során létrejövő, az adott szöveg "esszenciáját" tartalmazó, már említett kivonatokat jelenti, hanem azt a lehetőséget, hogy - a referálás folyamatának lépéseit mintegy átugorva - gyorsan és hatékonyan hozhassunk létre referátum jellegű szövegeket, amelyek első sorban az információkeresés terén nem maradnak el az intellektuális referátumoktól. Itt ugyanis formalizált kivonatolásról van szó, amelynek algoritmusát ember és számítógép egyaránt végrehajthatja. A mi szempontunkból az a legfontosabb, hogy ez a metainformáció az intellektuális, nem formalizált referálás során is fontos szerepet kap, továbbá, hogy az algoritmusok alkalmazása a hagyományos, intellektuális referálással összekapcsolva annak optimalizálásához segíthet minket hozzá.

A metainformációt nyelvi klisék teszik jól felismerhetővé. Három típusuk van:

A *markerek* olyan szavak, szókapcsolatok, amelyek az elsődleges dokumentum valamely aspektusát fejezik ki. Ezekből szótár építhető, amely tartalmazza a marker magját (m), annak lexikai kiegészítőjét (l.k.) a szinonimákat (sz.) és a szinonimáktól a mag felé mutató utalókat. Lássunk egy mintát a markerek szótárából.

Aktuális

s. Aktualitás

l.k. tesz (aktuálissá)

probléma (aktuális)
vállik (aktuálissá)

Felmerül

- m. Kérdés
- m. Szükségesség (valaminek a szükségessége)

Feltesz

- m. Kérdés (kérdést)

Kérdés

l.k. felmerül
feltesz (kérdést)

A markerekkel szemben az *indikátorok* nem kötődnek egy-egy aspektushoz, hanem azokra a mondatokra mutatnak, amelyeknek a szerző a többi mondatnál nagyobb jelentőséget tulajdonított. Pl.: kiemelésre kívánczik... Az indikátorok tartalmazhatnak összegzést is. Pl.: Így..., Tehát..., Következésképpen...

A *konnektorok* egyértelműen nyelvi kötőelemek, a szöveg kohéziójának fenntartói: névmások, kötőszók¹⁶. Ide sorolhatjuk a szóismétlést is.

A szintézis modellje

A szöveg analízisével szemben szintéziséről viszonylag keveset tudunk, ami érvényes a referátum szövegének szintézisére is. Ilyen módon a szintézis modelljéről csak feltételelesen beszélhetünk.

Annyi viszont bizonyos, hogy a szintézis műveletei az analízisével ellentétesek, azaz az általánosított információt a szintéziskor konkretizálni kell, a globális összefüggések alapján meg kell teremteni a lokálisakat is¹⁷.

A szakmaspecifikus jelleg

Felmerül a kérdés, mennyiben függ a referálás az adott tudományterülettől. Erről a kérdéstről azt mondhatjuk, hogy a szakmaspecifikus vonások az elsődleges szöveg meghatározó jellegéből következnek. Ennek lényege, hogy az elsődleges dokumentum és a referátum tartalmi előképe egy és ugyanaz a valóság¹⁸.

Visszatükröződésének módja azonban csak részben azonos, hiszen a referáló által a kommunikációba kívülről bevitt tényezők jelentős mértékben meghatározóak a referátum számára. Ennek megfelelően, a szakmaspecifikus jelleg mintegy automatikusan valósul meg, hiszen az elsődleges szöveg révén adott, a referálás folyamatát viszont nem határozza meg.

Fordításos referálás

A fenti modellek mindegyike tartalmazza nemcsak az egynyelvű - azaz az elsődleges dokumentummal azonos nyelvű, hanem a fordításos referálás elemeit is. A fordításos referálásnak nagy a jelentősége, hiszen a referátumok fontos szerepet játszanak a nyelvi akadályok leküzdésében is.

A fordításos referálásnak az egynyelvűtől való eltéréseitől keveset tudunk, de bizonyos, hogy a fordítás nem az információ sűrítése után következik, hanem azal valamilyen módon párhuzamosan zajlik¹⁹.

Az eddigi modellekben persze különbözőképpen tükröződik a fordításos referálás. A szöveg olvasásakor, megértésekor nyilván szerephez jut az anyanyelv. A jegyzetkészítés elképzelhető az elsődleges dokumentum nyelvén, anyanyelven, vagy a kettőt elegyítve is. A szöveg újraszervezésének és a stilizálásnak a műveletei nagyjából nem közvetlenül, hanem értelemszerűen vonatkoznak a fordításos referálásra, hiszen a fordítás esetében a globális összefüggések (az elsődleges szöveg mélystruktúrája) alapján egy másik nyelv lokális és globális struktúráival kell újjáremteni a mondanivalót.

Az információsűrítés modelljében megfogalmazott műveletek univerzális jellegűek, azaz az egynyelvű és a fordításos referálásban egyaránt érvényesülnek.

A fentiek alapján beláthatjuk, hogy a referálás fogalmához csak komplex módon közelíthetünk. A modellek szétválasztása amúgy is szándékoltan mesterséges volt és csupán jobb elkülöníthetőségüket szolgálta; nem szabad szem elől tévesztelnünk a köztük levő kapcsolatokat. Eredményesen csak akkor dolgozhatunk, ha tanulságaikat rugalmasan és egymást kiegészítve alkalmazzuk.

Irodalom

1. ENDES-NIGGEMEYER, B.: Referierregeln und Referate-Abstracting als regelgesteuerter Textverarbeitungsprozess. = Nachrichten für Dokumentation, 36. évf. 1.sz. 1985. p.45-50.
2. ROWLETT, R.J.Jr.: Abstracts and other information filters. = Journal of Chemical Information and Computer Science, 25.évf. 1985. p.160-161.
3. FIDEL, R.: The possible effect of abstracting guidelines on retrieval performance of free-text searching. = Information Processing and Management, 22.Köt,4.sz.,1986, p.309.
4. ROWLEY, J.E.: Abstracting and indexing. 2nd edition. Clive Bingley, London, 1989. p.14.
5. GAVRILOV, L.A.: Referirovanie kak specializirovanáá jazykovaá deatel'nost. = Sistkema ázyka is perevod. Moskva, MGU, 1983. p.18-19.
6. ROWLEY, J.E.: i.m.p.25-26.
7. PALAIS, E.S.: Abstracting for reference librarians. = Reference Librarian, 22.köt., 1988. p.301.
8. LEONOV, V.P.: Referirovanie i annotirovanie naučno-tehničeskoj literatury. Novosibirsk, Nauka, 1986. p.60-61; ENDES-NIGGEMEYER, B.: Content analysis - a special case of text comprehen-

- sion. = 44th FID Conference and Congress, August 28 - 1 September, 1988. Pt.1. s.l., s.n., 1988. p.105.
9. PALAIS, E.S.: i.m. p.302.
 10. ROWLEY, J.E.: i.m. p.24-25.
 11. SIDOROV, E.V.: K karakteristike teksta kak podsistemy (v obyčnoj kommunikacii i v kommunikacii s referirovaniem). Prevod kak lingvisztičeskaâ problema. Moskva, MGU, 1982. p.12-27.
 12. LEONOV, V.P.: i.m.: p.51.
 13. BEGHOL C.: Bibliographic classification theory and text linguistics: aboutness analysis, intertextuality and the cognitive art of classifying documents. = Journal of Documentation, 42. évf. 2.sz. 1986. p.89-92.; van DIJK T.: Macrostructures. Hillsdale, Erlbaum, 1980. p.45-60.; ENDES-NIGGEMEYER, B.: i.m. p.107.
 14. VEJZE, A.A.: Čtenie, referirovanie i annotirovanie inostrannovo teksta. Moskva, Vyssaâ skola, 1985. p.93-97.
 15. ENMDES-NIGGEMEYER, B.: i.m. p.110.
 16. BLUMENAU et al.: Formalizovannoe referirovanie s ispolzovaniem slovesnyh klise (markerov) = Naučno-tehničeska informacii, s.2., 2.sz.1981.p.16-20.; LEONOV, V.P.: i.m. p.102-106.
 17. DIJK: i.m. p.267.; = KVAVAC, A.: Procedure for abstract writing. = Termnet News, 19.sz. 1987.p.7-8.
 18. SOLOVEV, V.I.: Sostavlenie i redaktirovanie referatov. Voprosy teorii i praktiki. 2-e izd. Dop. Pererab. Moskva, Kniga, 1983.p.217-218.
 19. VEJZE, A.A.: i.m. p.118-119.

* * *

SOKALLHATJUK-E A FOLYÓIRATOK ÁRÁT? - teszi fel a kérdést a *Bibliotheksdiens*t 1990/1. számában a "Gordon and Breach Science Publishers" kiadó kontra Barschall professzor per kapcsán. A kiadó tisztességtelen verseny miatt indított keresetet a professzor ellen, aki intézete lapjában cikket publikált a fizikai folyóiratok áráról. Az előfizetési díjat ahhoz viszonyította, hány betű szerepel a vizsgált 15 folyóirat egy-egy oldalán. A legdrágábbnak a *Gordon and Breach* kiadó egyik folyóirata bizonyult (31 cent/ezer betű). Más kiadók lapjai ennek alig a felébe kerültek, különösen kedvezőek voltak a professzor intézete és az Amerikai Fizikai Társaság lapjainak árai. Később *Barschall* professzor 176 folyóiratot vizsgált meg hasonló eljárással, s eredményeit összevetette a *Science Citation Indexben* szereplő hivatkozások gyakoriságával a költséghatékonyság megállapítása céljából. A Gordon and Breach kiadó, amely 11 folyóirattal volt érdekelve a vizsgálatban, ismét csak a "toplistára" került (16-31 cent közötti áraival; és költséghatékonysági mutatója is kétszerese volt más kiadókénak). A kiadó durva üzlettróntásnak minősíti az esetet, módszertani kifogásokat emel, rosszhiszeműséggel és saját lapjainak előtérbe helyezésével vádolja a professzort. - A Gordon and Breach céghez egyébként a német könyvtárosoknak kellemetlen emlékei fűződnek: az előfizetési díjon túlmenően külön térítést akart felszámolni a másolatkészítésért, ami a német jogban ismeretlen követelés; és egyike azoknak a kiadóknak, amelyek a könyvtárakat diszkriminatív árakkal sújtják. - Megfigyelők szerint fennáll a veszély, hogy a bírósági döntés után betiltják vagy erősen korlátozzák majd a folyóiratárak robbanására vonatkozó vizsgálatokat. A közlemény ezért felhívja a német könyvtárosokat, hogy Barschall professzor védelmét segítő érveikkel mielőbb jelentkezzenek egyesületük gyarapítási bizottságánál.

HEGYKÖZI Ilona